

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Architectural and spatial design studies of Sahibabad, Tabriz, Iran
in the Persian miniature painting "Nighttime in a Palace"
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

خوانش ساختار فضایی ارسن صاحب‌آباد تبریز از نگاره «بزم شبانه در کاخ»

مینا سرابی^۱، لیدا بلیلان اصل^{۲*}

۱. پژوهشگر معماری، گروه هنر و باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه اتو فدریش بامبرگ، بامبرگ، آلمان.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۷

۲. دانشیار گروه هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تبریز، تبریز، ایران.

چکیده

از اواخر سده ششم تا اوایل سده دهم ه. ق.، تبریز یکی از شهرهای مهم و تأثیرگذار در هنر و معماری ایران و سرزمین‌های همجوار بوده است که غالباً از اصطلاح معماری دوره ایلخانی (تیموری-ترکمانی) برای این بازه زمانی نیز استفاده می‌شود. در این دوران آثار معماری بی‌شماری در قالب مجموعه‌ها و تک‌بنها در شهر تبریز ساخته شده است اما متأسفانه در طی ادوار گذشته به دلیل بروز زلزله‌های شدید و جنگ‌های حکومتی این آثار آسیب دیده یا به شدت تخریب شده‌اند. تنها مدارک موجود در مورد ساختار فضاهای معماری این بناها مشتمل بر بقایای معماری برج‌مانده، اسناد تاریخی و سفرنامه سیاحانی است که تا اواخر دوره صفویان از تبریز دیدن کرده‌اند. از مهم‌ترین اسناد تاریخی می‌توان به نگاره‌هایی اشاره کرد که در آنها اثر معماری یا شهر موضوع اصلی نگاره است و این نگاره‌ها دربردارنده موضوعات مهم معماری‌اند؛ به ویژه اگر بناهای موجود در نگاره تخریب شده یا از بین رفته باشد. یکی از این نمونه‌ها نگاره «بزم شبانه در کاخ» از نسخه مصور شاهنامه طهماسبی در عصر صفوی (قرن ۱۰ ه. ق.) است که در کتابخانه سلطنتی تبریز تهیه شده و می‌توان با مطالعه این نگاره، اطلاعات سودمندی در رابطه با فضای معماری شهر تبریز در دوره تیموری (قرن ۹-۱۰ ه. ق.) به دست آورد. هدف تحقیق پیش رو رسیدن به درک فضای معماری تبریز در قرن ۹-۱۰ ه. ق. با بررسی فضای معماری نگاره «بزم شبانه در کاخ» است. روش‌شناسی پژوهش حاضر بر اساس مدل پیاز پژوهش ساندرز، در پارادایم شناخت‌شناسی تفسیرگرا، از نوع کیفی و با رهیافت تاریخی است. گردآوری اطلاعات به صورت اسنادی- کتابخانه‌ای انجام شده و روش تجزیه و تحلیل داده‌ها تحلیلی- تطبیقی و همچنین به لحاظ نوع نتایج، توصیفی و تحلیلی است. با تحلیل ساختار فضاهای معماری نگاره «بزم شبانه در کاخ» و مقایسه تطبیقی آن با فضاهای معماری مجموعه صاحب‌آباد تبریز، یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که به احتمال زیاد مجموعه ترسیم‌شده در نگاره شاهنامه طهماسبی، به فضای معماری مجموعه صاحب‌آباد تبریز قرن ۹-۱۰ ه. ق. اشاره دارد.

واژگان کلیدی: عصر ایلخانی- تیموری، شهر تبریز، شاهنامه طهماسبی، نگاره «بزم شبانه در کاخ».

ایلخانی (تیموری-ترکمانی) (اواخر قرن ششم ه. ق. تا اوایل قرن دهم ه. ق.) جزء شاخص‌ترین آثار معماری ایران در طول تاریخ به حساب می‌آید. چنان‌که بعد از انتخاب تبریز به عنوان پایتخت ایلخانیان (اواخر قرن ۶ ه. ق.)، معماران عصر ایلخانی کوشیدند ویژگی‌های معماری ایرانی

مجموعه معماری نصریه.

مقدمه

مجموعه‌های معماری ساخته‌شده در تبریز در دوره‌های

سلطنتی تبریز و برای دربار شاه طهماسب تهیه شده شاهنامه طهماسبی (۹۳۰-۹۵۷ ه. ق.) است که از عالی‌ترین پیشرفت‌های نگارگری عصر صفوی محسوب می‌شود (رهنورد، ۱۳۹۸، ۱۱۶) و تاکنون از آن در مطالعه تاریخ معماری تبریز چندان بهره برده نشده است. بنابراین، آنچه که در پژوهش پیش رو بدان پرداخته خواهد شد درک فضای معماری تبریز قرن ۹-۱۰ ه. ق. در دوره تیموری-ترکمانی با تأکید بر نگاره «بزم شبانه در کاخ» از نسخه مصور شاهنامه شاه طهماسبی (۱۳۹۳) است. با توجه به اینکه هنرمند در این نگاره فضاهای معماری شهر تبریز در دوره صفوی را ترسیم کرده، ساختار فضاهای معماری در نگاره «بزم شبانه در کاخ» برای مطالعه و بررسی در مقاله حاضر انتخاب شده است. از این رو، این سؤال اصلی تحقیق مطرح می‌شود، هنرمند در نگاره «بزم شبانه در کاخ» از شاهنامه طهماسبی کدام ساختار فضایی از معماری شهر تبریز را در قرن ۹-۱۰ ه. ق. به تصویر کشیده است؟ در این زمینه با توجه به مقایسه تطبیقی ساختار فضاهای معماری نگاره مذکور با فضاهای معماری مجموعه صاحب‌آباد تبریز از آثار معماری تبریز در دوره تیموری، می‌توان چنین فرضیه‌ای را بیان کرد، مجموعه ترسیم‌شده در نگاره شاهنامه طهماسبی، با ساختار فضایی مجموعه صاحب‌آباد در تبریز قابل تطبیق است.

روش تحقیق

مقاله حاضر بر پایه مدل پیاز پژوهش ساندرز به لحاظ پارادایم شناخت‌شناسی تفسیرگرا بوده، رویکردی کیفی دارد و با رهیافت تاریخی انجام شده است. شیوه گردآوری اطلاعات، به صورت اسنادی-کتابخانه‌ای صورت گرفته است. به روش توصیفی و تحلیلی، در ابتدا ویژگی‌های معماری در نگارگری عصر تیموری و صفوی مورد مطالعه قرار گرفته و سپس ساختار فضاهای معماری نگاره «بزم شبانه در کاخ» به عنوان سند اصلی پژوهش بررسی و تحلیل شده است. در ادامه با استناد به منابع معتبر و پژوهش‌های صورت‌گرفته به شناخت فضای معماری مجموعه صاحب‌آباد تبریز پرداخته شده است. از این پس به روش تطبیقی، فضاهای معماری بناهای مصور شده در نگاره «بزم شبانه در کاخ» با فضاهای معماری مجموعه صاحب‌آباد تبریز مورد مقایسه و تطبیق قرار گرفته و در نهایت به روش توصیفی-تحلیلی نتیجه‌گیری صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق

در زمینه فضاهای معماری در نگارگری، با توجه به هدف مقاله، در این پژوهش بیشتر اشاره به پژوهش‌هایی شده است که نگاره‌ها جزو مدرک اصلی تحقیق بوده‌اند و

را به شکل تکامل‌یافته‌ای همراه با نوآوری‌هایی در زمینه معماری به انجام برسانند، چنان‌که موجب ظهور مکتب معماری تبریز شد و این مکتب تا اوایل قرن دهم ه. ق. ادامه داشته و بعدها زمینه‌ساز و مقدمه پیدایش اسلوب معماری عهد صفوی (مکتب اصفهان) می‌شود.^۱ از مهم‌ترین مجموعه‌های معماری ساخته‌شده در این دوران در شهر تبریز می‌توان به مجموعه‌های غازانیه، ربع رشیدی، علیشاه (قرن ۷ ه. ق.)، مظفریه (قرن ۹ ه. ق.) و نصریه (صاحب‌آباد) (قرن ۹-۱۰ ه. ق.) اشاره کرد.^۲ اما این مجموعه‌ها در طول تاریخ به دلیل بروز زلزله‌های شدید (سال‌های ۹۹۷، ۱۱۴۳، ۱۱۹۳ ه. ق.)^۳ و جنگ‌های حکومتی در شهر تبریز به شدت تخریب شده و یا از بین رفته‌اند و آثار باقی‌مانده از آن دوران چندان نیست که به سادگی بتوان ساختار فضایی معماری^۴ این مجموعه‌ها را مورد بررسی قرار داد. بنابراین از مهم‌ترین مدارک موجود در حوزه درک فضای معماری تبریز (قرن ۶-۱۰ ه. ق.) علاوه بر بقایای معماری موجود، کتب تاریخی و سفرنامه‌ها، اسناد تصویری است که کمتر در پژوهش‌های معماری مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

اسناد تصویری یکی از شاخص‌ترین اسناد تاریخی هستند، زیرا اطلاعاتی در مورد گذشته ارائه می‌دهند. از آنجا که در بیشتر متون تاریخی به جزئیات بناهای معماری پرداخته نشده است، لذا شواهد بصری برای محققان در این زمینه از اهمیت بسیاری برخوردار است. گرچه در برخی از پژوهش‌های تاریخ معماری، از یک یا چند تصویر به عنوان منابع اولیه استفاده شده، اما توانایی به‌کارگیری تصاویر در معماری بسیار بیشتر از آنچه تاکنون پوشش داده شده، است. با وجود اندک نقشه‌های به‌جامانده از گذشته، نگاره‌های در خور توجهی از دوران اسلامی به خصوص از عصر ایلخانی تا اوایل صفوی باقی مانده است که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند و می‌توانند مورد ارزیابی و بررسی قرار گیرند. بیشتر این نگاره‌ها که بناها و معماری هم‌عصر خود را به تصویر درآورده‌اند، حامل درک نگارگران آن زمان از فضاهای معماری هستند (فروتن، ۱۳۸۹، ۱۳۲). لذا در این نگاره‌ها بیشتر می‌توان به جستجوی معماری پرداخت. در نگاره‌های پیش از حمله مغول که بسیار کمیاب و نادر است، کمتر به فضاهای معماری پرداخته و آنجا هم که پرداخته‌اند، بنا را بسیار ساده و غالباً دوبعدی ترسیم کرده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷، ۶). درحالی که از دوره ایلخانان و به ویژه از دوره تیموریان به بعد بیشتر به فضاهای معماری توجه شده و همچنین از نوعی ژرفانمایی (پرسپکتیو) برای بهتر نشان دادن فضاها و عمق آنها نیز استفاده شده است (فروتن، ۱۳۸۴، ۷۰).

از مشهورترین نسخ صوری عصر صفوی که در کارگاه

اما در پژوهش انجام‌شده در راستای شناخت ارسن صاحب‌آباد، حناچی و نژاد ابراهیمی (۱۳۸۵) براساس شواهد تصویری مطراچی و شاردن اقدام به بازخوانی ساختار فضایی مجموعه صاحب‌آباد تبریز کرده‌اند که در این اسناد تنها آثار مهم این مجموعه از جمله مسجد و کاخ هشت بهشت ترسیم شده و نمی‌توان اطلاعات زیادی از سایر فضاهای معماری این مجموعه به دست آورد. بنابراین تحقیق پیش رو اولین گام پیرامون مطالعه ساختار فضایی مکتب معماری تبریز با تأکید بر نگاره‌های خاص از نگاره‌های شاهنامه طهماسبی خواهد بود که توجه خاصی به فضاهای معماری در ترسیم آن وجود دارد.

ویژگی‌های بازنمایی فضای معماری در سنت نگارگری ایرانی و نگارگری‌های دوره ایلخانی تا اوایل دوره صفوی

بیکن (۱۳۷۶، ۳۰) درک، بازنمایی و تحقق را سه لحظه در معماری و شهرسازی دانسته و نشان داده است که با مقایسه نقاشی‌ها و ترسیم‌های معماری به عنوان بازنمایی‌های فضا در یک دوره تاریخی و بناها و فضای شهری که تحقق اندیشه‌های معماری و شهرسازی هستند، می‌توان به بخشی از درک فضایی دوره مورد نظر نائل شد. نگارگری ایرانی نیز در طی سالیان متمادی سیر تحول و تطور خود، به اصول زیبایی‌شناسانه منسجمی در زمینه بازنمایی فضا و عناصر معماری دست یافته است که دربرگیرنده مواردی چون: ۱- نمایش نمادین و مفهومی عناصر معمارانه/ نمایش عینی و واقع‌گرایانه معماری، ۲- حضور کلیه مؤلفه‌های بازساختی یک بنا در کنار یکدیگر/ عدم نمایش کلیت ساختار معماری، ۳- نقش معماری در حکم پس‌زمینه نگاره/ تبدیل فضای معماری به مکان عینی، ۴- به‌کارگیری نقوش و آرایه‌های معماری ایرانی و ۵- سنت فضاسازی چندساحتی/ نادیده‌انگاری سنت فضاسازی چندساحتی (طاووسی و درودگر، ۱۳۹۰) در تصویر ۱ ویژگی‌های بازنمایی فضای معماری در سنت نگارگری ایرانی و توضیحات مربوط به آنها آورده شده است.

لذا مسئله مطرح در استفاده از نگاره‌ها به عنوان مدارک تصویری در مطالعات تاریخ معماری، بررسی میزان واقع‌گرایی این نگاره‌ها و معنایی است که از آنها درک می‌شود. لذا بعد از بررسی میزان واقع‌گرایی نگاره، نیاز به بررسی جزئیات اثر است. در نگاره‌های دوره ایلخانی، تیموری و اوایل صفوی (قرن ۱۰-۷ ه. ق.) نسبت به

پژوهشگران با شناخت آنها به درک فضای معماری و شهری رسیدند. از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه، کتاب «فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی» است که سلطان‌زاده (۱۳۸۷) در این کتاب برخی از انواع فضاها و عناصر معماری و شهری از جمله: خانه، کوشک، مسجد، حمام و ... را براساس نگاره‌های ایرانی به صورتی بسیار کلی مورد توجه قرار داده است. فغفوری و بلخاری قهی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «نمود معماری صفوی در نگارگری مکتب دوم تبریز» به بررسی تأثیر نگارگری مکتب دوم تبریز از عناصر معماری صفوی، و مقایسه تطبیقی آنها با برخی از فضاهای معماری واقعی از این دوره مانند مسجد، کاخ و اجزایی همچون گنبد، سردر، بالکن، برجک و طاقچه در نگاره‌هایی از شاهنامه طهماسبی و خمسه طهماسبی پرداخته‌اند. فروتن (۱۳۸۸) در رساله دکترای خود تحت عنوان «چگونگی فهم فضای معماری ایران از نگاره‌های ایرانی (۱۰۰۰-۶۱۷ ه. ق.)» همچنین در مقاله «درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران (دوره‌های ایلخانی، تیموری و اوایل صفوی) ویژگی‌های معماری و درک آنها در نگاره‌های قرن هفتم تا قرن دهم هجری را مورد مطالعه قرار داده است. علاوه بر آنها فروتن (۱۳۸۹) در مقاله «زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی» به بررسی شیوه‌های بیانی نگارگری در تبیین معماری، تاریخ تصویر بناهای معماری، مقایسه نگاره‌ها با نمونه‌های معماری اسلامی ایران و نگاره‌های دیگر فرهنگ‌های اسلامی پرداخته است. طاووسی و درودگر (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «چگونگی بازنمایی فضا و معماری در نگاره‌های هزار و یک شب مصور صنیع‌الملک» ابتدا به تحلیل بازنمایی فضاهای معماری در نگاره‌ها پرداخته‌اند که دربرگیرنده مواردی چون: نمایش نمادین و مفهومی عناصر معمارانه، حضور کلیه مؤلفه‌های بازساختی یک بنا در کنار یکدیگر، نقش معماری در حکم پس‌زمینه نگارگری، به‌کارگیری نقوش و آرایه‌های معماری و سنت فضاسازی چندساحتی است و سپس ساختار فضا و معماری نگاره‌های هزار و یک شب را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهند. همچنین مقاله «نقاشی ایرانی در مقام منبع تاریخ معماری ایران» (حیدرخانی، ۱۳۹۴) مشخص می‌کند، جایگاه انواع نگاره در مطالعه تاریخ معماری چیست و چگونه می‌توان آنها را دست‌مایه تحقیق در معماری ایرانی قرار داد. در تمام پژوهش‌های ذکرشده به موضوع معماری در نگارگری پرداخته شده است که در نگارش این مقاله می‌تواند راهگشا باشند.

دوره‌های پیشین، توجه بیشتری به فضاهای معماری شده و از پرسپکتو برای برای نمایش سه‌بعدی نیز استفاده شده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷، ۵-۶). همچنین در نگاره‌های دوره‌های مذکور به دلیل اشتغال بر مکاتب

و شیوه‌های مختلف نگارگری، و فور فضاهای معماری در آنها و ریزه‌کاری‌های معماری و مناظر طبیعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند که در (تصویر ۲) به ویژگی‌های ساختار فضای معماری در نگاره‌ها (قرن ۷-۱۰ ه. ق.)

تصویر ۱. ویژگی‌های بازتابی فضای معماری در سنت نگارگری ایرانی. مأخذ: طاووسی و درودگر، ۱۳۹۰.

تصویر ۲. ویژگی‌های ساختار فضای معماری در نگاره‌های قرن (۷-۱۰ ه. ق.). مأخذ: نگارندگان برگرفته از فروتن، ۱۳۸۴.

پرداخته شده است.

بنابراین، در ادامه ضروری است در جهت پاسخ‌گویی به سؤال پژوهش ابتدا میزان واقع‌گرایی و ویژگی‌های بصری فضا و معماری نگاره «بزم شبانه در کاخ» از شاهنامه شاه طهماسب مورد بررسی قرار بگیرد.

شاهنامه طهماسبی

شاهنامه طهماسبی در ابعاد ۴۷ در ۳۱/۸ سانتی‌متر و مشتمل بر ۷۵۹ برگ و دارای ۲۵۸ نگاره در حدود سال ۹۳۰-۹۵۷ ه. ق. / ۱۵۲۱-۱۵۵۰ م. برای دربار شاه طهماسب تهیه شده و از عالی‌ترین پیشرفت‌های نگارگری عصر صفوی محسوب می‌شود. در صفحات نخستین کتاب، روی شانزدهمین برگ آن شمس‌ای است که در کتیبه وسط آن عبارت «کتابخانه سلطان الاعظم و الخاقان... المظفر السلطان شاه طهماسب الحسینی الصفوی بهادرخان» نقش شده است. غیر از این کتیبه اطلاعات مشخص دیگری درباره کاتبان، نگارگران و مذهب آن در کتاب نیامده است (قاسمی، ۱۳۸۸، ۵۷). هنرمندانی که در مصورسازی این شاهنامه مشارکت داشته‌اند در زمره بزرگترین نقاشان عصر صفوی به شمار می‌آیند. استوارت کری ولس هنرشناس آمریکایی و متخصص نقاشی ایرانی و هندی که طی چندین سال نسخه شاهنامه را از نزدیک بررسی کرده و حاصل تحقیقات خود را در کتابی با عنوان «شاهنامه هوتون» با همکاری دیکسون منتشر کرده تنها توانسته امضای دو نقاش یکی میرمصور و دیگری دوست‌محمد را در بین تمام نگاره‌های نسخه بیابد. بقیه نقاشان تنها به واسطه سبک کارشان شناخته شده‌اند. نقاشانی که به احتمال قوی در تصویرگری نگاره‌های این شاهنامه مشارکت داشته‌اند عبارت‌اند از: سلطان‌محمد، آقامیرک، میرمصور، میرزاعلی پسر سلطان‌محمد، قدیمی، قاسم‌علی، میرسیدعلی پسر میرمصور، عبدالصمد، عبدالعزیز، عبدالوهاب، باشندن قراء میرزامحمد، مظفرعلی، دوست‌محمد و شیخ‌محمد. در دوران مصورسازی این نسخه مدیریت کارگاه سلطنتی بر عهده سلطان‌محمد بوده که از توانمندترین استادان زمان خویش محسوب می‌شده و به حق تأثیر زیادی در خلق طراحی‌ها، نگاره‌ها، خوشنویسی و تذهیب‌های کتاب داشت. بعدها امر مدیریت این کتاب مدتی به میرمصور و مدتی نیز به آقامیرک سپرده شد (شاد قزوینی، ۱۳۸۲، ۱۷-۱۸). بعدها این شاهنامه مدت سه قرن در کتابخانه سلطان گذاشته و از آن نگهداری شد، ولی در خارج از دیوارهای توپقایی شناخته نبود. در پایان قرن نوزدهم

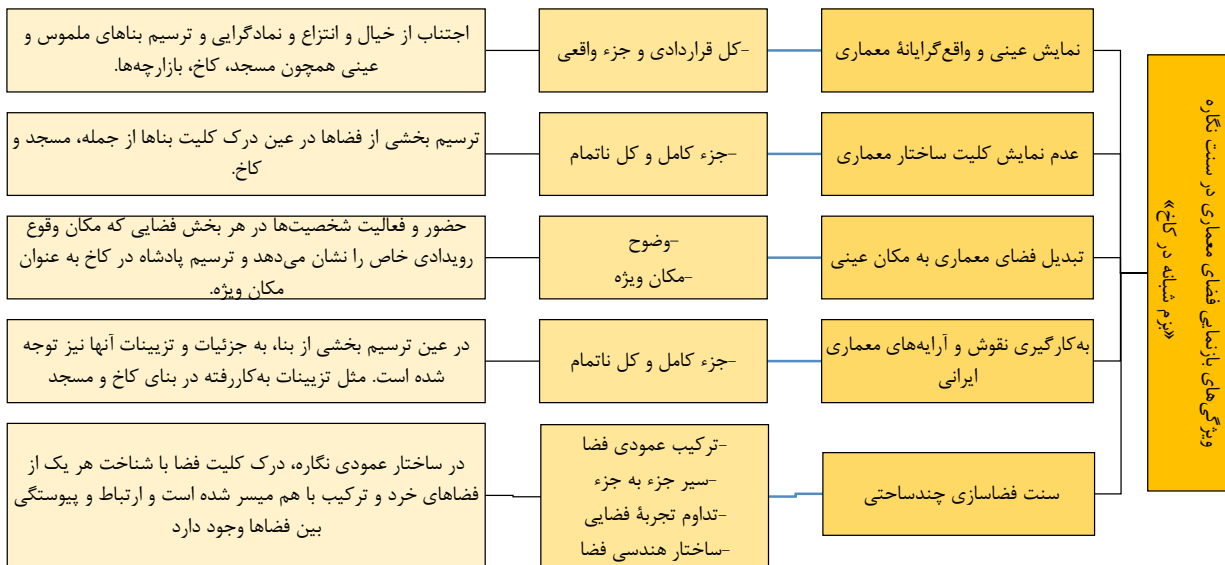
م. این شاهنامه وارد مجموعه روچیلدهای پاریس و چند تا از نگاره‌های آن در نشریات مختلف معرفی شد. پس از آن، شاهنامه مزبور از دسترس پژوهشگران و دیگران در امان ماند تا اینکه سیاست مستر ولس و ثروت مستر هاتن دست به دست هم داد و آن را به روی همه گشود. نگاره‌های آن پراکنده شدند و برخی سر از موزه هنری متروپولیتین و موزه‌های قاره‌های اروپا و بعضی دیگر سر از مجموعه‌های خصوصی درآوردند (رابینسن، ۱۳۷۶، ۵۲-۵۳). نگاره «بزم شبانه در کاخ» از نگاره‌های شاهنامه طهماسبی که در زمان شاه طهماسب اول و در شهر تبریز ترسیم شده و نگارگر سطح نگاره را با فضای معماری تعریف کرده و به یک منظره شهری اشاره می‌کند و جنبه دیگری از زندگی اجتماعی در حکومت صفوی در شهر تبریز را نمایش می‌دهد. این نگاره به میرسیدعلی نسبت داده شده است و تمام تلاش این هنرمند این بوده که اشیا را همان‌طور که می‌بیند تصویر کند و بر تصویر جزئیات زندگی روزمره متمرکز بوده است (رهنورد، ۱۳۹۸، ۱۳۸).

• ویژگی‌های فضایی معماری در نگاره «بزم شبانه در کاخ» از شاهنامه طهماسبی در دوره صفوی در نگاره «بزم شبانه در کاخ» که در زمان شاه طهماسب اول و در شهر تبریز ترسیم شده، با توجه به تصویر ۳ نگارگر سعی در به تصویر کشیدن فضای واقع‌گرایانه و بناهای ملموس و عینی از شهر تبریز را در سه بخش جداگانه - باغ حکومتی، خیابان شهری و فضای مذهبی - داشته که در عین ترسیم بخشی از بنا، به جزئیات و تزیینات آن نیز توجه کرده است. کلیت فضای معماری در این نگاره با شناخت فضاهای خردتر و ترکیب آنها با هم قابل درک بوده و یک نظم حرکتی، ارتباط و پیوستگی بین فضاها وجود دارد. در ادامه به بررسی جزء به جزء ساختار فضایی این نگاره پرداخته شده است.

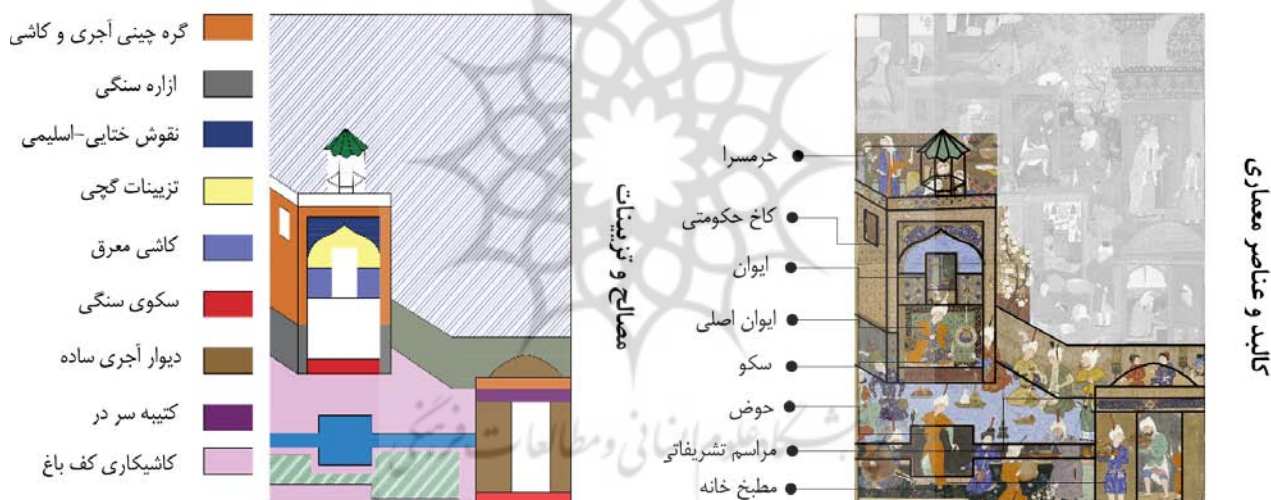
- فضای حکومتی در نگاره

با توجه به تصویر ۴ بررسی و تحلیل ساختار معماری و تزیینات فضای حکومتی نگاره بزم شبانه در کاخ به شرح زیر است:

- در نگاره بزم شبانه در کاخ، ساختمان کوشک با پرسپکتیو ناتمام و نزدیک به شش‌وجهی نشان داده شده است. معمولاً در نگاره‌ها کوشک‌های هشت‌وجهی را در نگاره‌ها به صورت شش‌وجهی ترسیم می‌کردند، زیرا طراحی و احداث کوشک به صورت شش‌وجهی معمول نبوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷)، که با توجه به زاویه ترسیمی پلان کاخ حکومتی در نگاره چنین به نظر

تصویر ۳. ویژگی‌های بازنمایی فضای معماری در سنت نگاره «بزم شبانه در کاخ». مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۴. ساختار معماری و تزیینات فضای حکومتی نگاره بزم شبانه در کاخ. مأخذ: نگارندگان.

نظر می‌رسد کاخ ترسیمی نیز دارای پلان هشت‌ضلعی باشد. در این نگاره بخشی از نمای داخلی عمارت و بخشی از فضای بیرونی باز اطراف آن نشان داده شده است. در جبهه اصلی عمارت یک ایوان بزرگ وجود دارد که سطح آن بالاتر از زمین است و در جلوی ایوان حوضی قرار گرفته است.

- طرح ساختمان کاخ احتمالاً چهارایوانی بوده است، زیرا ایوان کوچکتری در روبروی ایوان اصلی وجود دارد.

- کاخ پنجره‌های رو به فضای بیرونی دارد و می‌توان طرح آن را برگرفته از عمارت‌های برون‌گرا دانست.

- حضور بانوان در قسمتی از فضای باز پشت ساختمان که از کلاه‌فرنگی ساختمان به پایین نگاه می‌کنند، به نظر می‌رسد اشاره به فضای اندورنی و حرمسرا دارد.

- در سمت راست و پایین نگاره مطبخ‌خانه قرار گرفته است.

- ترسیم درخت شکوفه در کنار کاخ اشاره به فضای باز در بیرون کاخ دارد (بنگرید به بلیان اصل و دوستار، ۱۳۹۷) و فضای حکومتی به وسیله حصار محصور شده است.

- فضای مذهبی در نگاره با توجه به تصویر ۵ بررسی و تحلیل ساختار معماری و تزیینات فضای مذهبی نگاره بزم شبانه در کاخ به شرح زیر است:

- ساختار فرمی مسجد ترسیمی در نگاره، دارای گنبدی

می‌رسد کاخ ترسیمی نیز دارای پلان هشت‌ضلعی باشد. در این نگاره بخشی از نمای داخلی عمارت و بخشی از فضای بیرونی باز اطراف آن نشان داده شده است. در جبهه اصلی عمارت یک ایوان بزرگ وجود دارد که سطح آن بالاتر از زمین است و در جلوی ایوان حوضی قرار گرفته است.

- طرح ساختمان کاخ احتمالاً چهارایوانی بوده است، زیرا ایوان کوچکتری در روبروی ایوان اصلی وجود دارد.

- کاخ پنجره‌های رو به فضای بیرونی دارد و می‌توان طرح آن را برگرفته از عمارت‌های برون‌گرا دانست.

- حضور بانوان در قسمتی از فضای باز پشت ساختمان که از کلاه‌فرنگی ساختمان به پایین نگاه می‌کنند، به

هستند.

- همچنین بازارچه‌هایی در سطح شهر وجود دارد که افرادی در حال خرید و فروش‌اند.

- در سمت چپ مسجد، بنایی وجود دارد که مردی در حال حمل هیزم در آن است و به نظر می‌رسد محل نگهداری علوفه باشد.

- در سمت چپ بالا، پیرمردی را نشان می‌دهد که پایش زخمی شده و پزشکی در حال معالجه آن است و احتمالاً آن فضا، بیمارستان یا دارالمساکین بوده است.

- پشت انبار هیزم و نزدیک دارالمساکین، ساختمان آجری وجود دارد که احتمالاً مدرسه باشد.

- با توجه به اینکه در بیشتر نگاره‌هایی که از میدان‌های چوگان ترسیم شده، غالباً فضای میدان به شکل ساده در محیطی طراحی نشده تصویر شده (سلطان‌زاده، ۱۳۸۷)، در این نگاره نیز فضای طراحی نشده در نزدیکی مسجد

ساقه‌بلند با پوشش کاشی‌کاری و با یک مناره است، که روی سکوی سنگی ساخته و از سنگ ازاره در قسمت پایینی مسجد استفاده شده است.

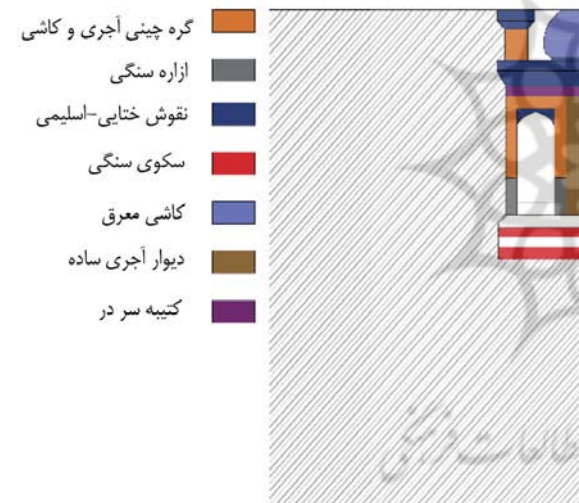
- با توجه به ویژگی‌های نگارگری در این دوره، مسجد نیز به صورت ناتمام در عین حال با جزئیات ترسیم شده است.

- در اینجا نیز ترسیم درخت شکوفه در کنار مسجد احتمال زیاد اشاره به فضای باز در اطراف مسجد دارد (بنگرید به بلیان اصل و دوستار، ۱۳۹۷).

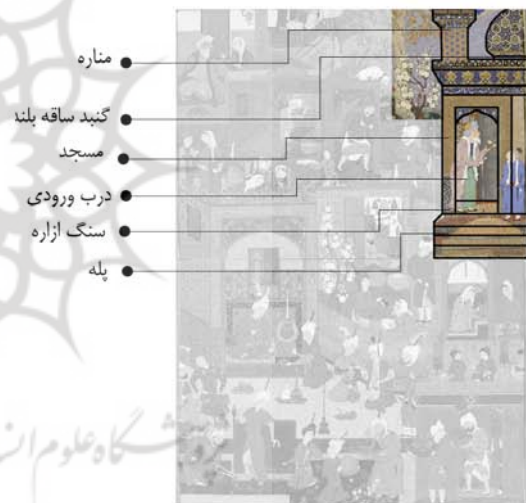
- سایر فضاهای شهری در نگاره

با توجه به تصویر ۶ بررسی و تحلیل ساختار معماری و تزیینات سایر فضاهای شهری نگاره بزم شبانه در کاخ به شرح زیر است:

- بنای سمت شرقی، آب‌انبار با پوشش آجری و بدون تزیینات است که مردم در حال پرکردن کوزه‌های آب

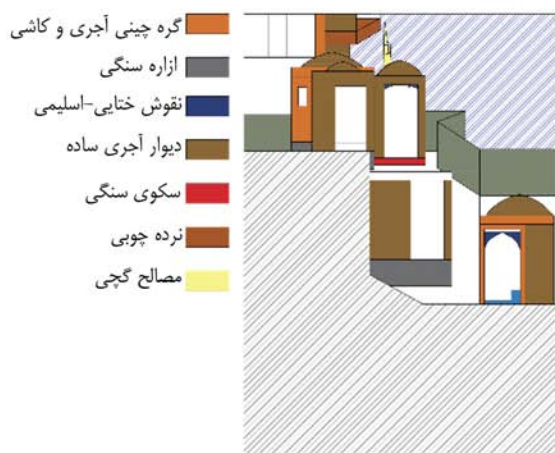

مصلح و تزیینات

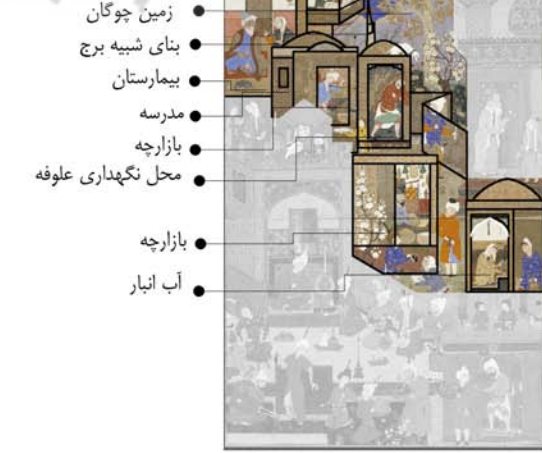

کالبد و عناصر معماری

تصویر ۵. ساختار معماری و تزیینات فضای مذهبی نگاره بزم شبانه در کاخ. مأخذ: نگارندگان.

مصلح و تزیینات

کالبد و عناصر معماری

تصویر ۶. ساختار معماری و تزیینات سایر فضاهای شهری نگاره بزم شبانه در کاخ. مأخذ: نگارندگان.

گنبددار با دو مناره در پیش روی آن و بناهای جانبی متصل به مسجد است که به احتمال زیاد بنای جانبی ترسیم‌شده در سمت شرقی مسجد حسن پادشاه براساس بقایای معماری برجامانده، مدرسه بوده و کاربری بنای سمت غربی مسجد به علت تخریب دقیق معلوم نیست (سرایی، بلیان اصل و آجورلو، ۱۳۹۹، ۹۴).

در نقاشی ترسیمی گولو به نقل از سفرنامه شاردن (۱۶۷۳ م.)، نیز میدان صاحب‌آباد نمایش داده شده است. مسجد حسن پادشاه در ضلع جنوبی میدان به تصویر کشیده شده است. سازه اصلی مسجد به صورت یک فرم معماری مجرد شامل حجم گنبدداری به شکل نیم‌کره و با یک مناره در سمت چپ ضلع جنوبی مسجد باقی مانده است (تصویر ۹).

بحث پیرامون ساختار معماری و فضایی نگاره «بزم شبانه در کاخ» با مجموعه صاحب‌آباد

براساس اطلاعات به دست آمده و با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته، ویژگی‌های این نگاره با فضای معماری مجموعه نصریه مقایسه شده است (جدول ۱). آنچه مسلم است فضاهای حکومتی، مذهبی و سایر عناصر شهری نگاره «بزم شبانه در کاخ» با فضاهای معماری مجموعه نصریه نیز قابل تطبیق بوده و همواره سعی شده است فضاهای مهم در این نگاره به تصویر کشیده شود (تصویر ۱۰).

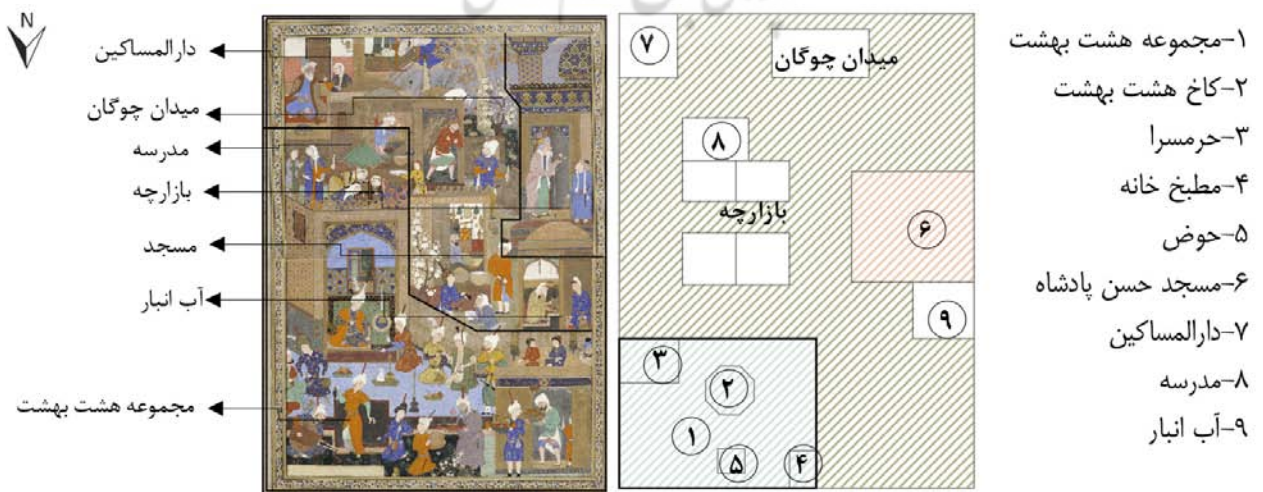
نتیجه‌گیری

با توجه به تخریب آثار معماری تبریز در ادوار گذشته (قرن ۷ تا اوایل قرن ۱۰ ه. ق.) و نبود منابع مکتوب کافی در

به میدان چوگان اشاره دارد. - همچنین بنایی برج‌مانندی با نمای ساده در سمت راست بیمارستان و رو به فضای باز به تصویر کشیده شده است. در نهایت برای درک بهتر فضاهای معماری نگاره بزم شبانه در کاخ و با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته در تصویر ۷ به صورت شماتیک پلان موقعیت عناصر معماری ترسیم شده است. همچنین با توجه به ورودی مسجد در نگاره که براساس اصول مسجدسازی معمولاً ورودی مسجد در خلاف جهت قبله (سمت جنوب) است، به احتمال زیاد زاویه دید نگارگر از سمت شمال بوده است.

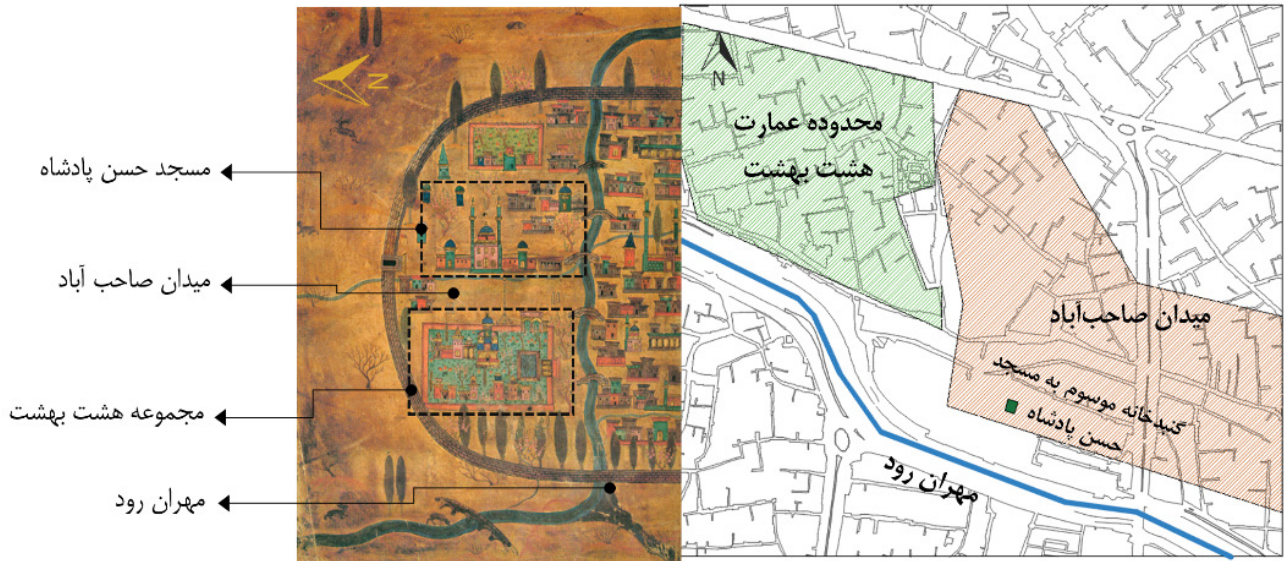
مجموعه معماری صاحب‌آباد تبریز

با به حکومت رسیدن سلسله آق‌قویونلوها و انتخاب تبریز به عنوان پایتخت (۹۰۸-۸۷۳ ه. ق.) توسط حسن پادشاه، میدان وسیعی با کارکرد حکومتی در مقابل باغ صاحب‌آباد تبریز ایجاد شد (مینورسکی، ۱۳۹۴). مجموعه صاحب‌آباد در دوره آق‌قویونلوها شامل ابنیه و کاربری‌هایی چون مجموعه نصریه، متشکل از مسجد، مدرسه، مقبره حسن پادشاه، دارالمساکین و محدثات باغ صاحب‌آباد است (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹، ۳۹۱). بر اساس متون تاریخی پس از وفات حسن پادشاه و اتمام ساخت عمارت یا مجموعه نصریه در سال ۸۸۸ ه. ق. بنای دیگری موسوم به کاخ هشت بهشت در میانه باغ صاحب‌آباد به دستور سلطان یعقوب شروع به ساخت می‌شود (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۸۶). از جمله اسناد تصویری باارزش از دوران حکومت شاه طهماسب صفوی مینیاتورهای مطراچی از کتاب «بیان منازل» است (تصویر ۸). گزارش تصویری مطراچی از مسجد حسن پادشاه شامل حجم معماری

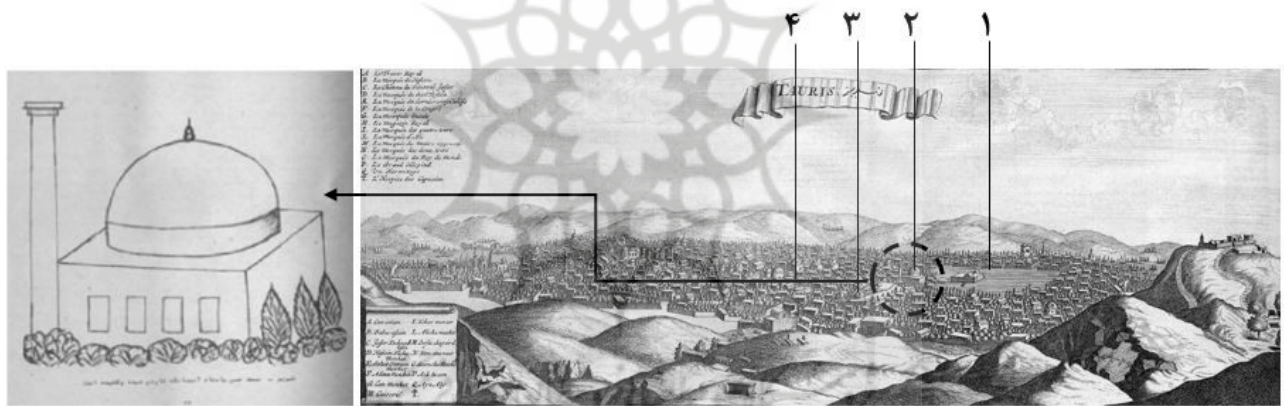

تصویر ۷. پلان شماتیک موقعیت فضاهای معماری نگاره بزم شبانه در کاخ. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۸. مکان یابی میدان صاحب آباد، مجموعه هشت بهشت و مسجد حسن پادشاه روی نقشه تبریز؛ چپ: نقشه دارالحکومه تبریز که توسط مطراچی ترسیم شده است، قرن ۱۰ ه. ق. مأخذ: مطراچی، ۱۳۷۹، ۷۸.

تصویر ۹. راست: طرح ارائه شده در گراور شاردن ۱۶۷۳ م.، ۱-باغ صاحب آباد، ۲-مسجد حسن پادشاه، ۳-مسجد شاه طهماسب، ۴-مسجد جامع؛ چپ: مسجد جامع حسن پادشاه آن گونه که شاردن دیده است. مأخذ: ذکاء، ۱۳۶۸، ۵۱.

و برونگراست. در نزدیکی کاخ مطبخ‌خانه و پشت به کاخ فضایی مانند حرمسرا ترسیم شده است.

۲- فضای مذهبی: مسجدی با گنبد ساقه‌بلند و یک مناره در ضلع جنوب‌شرقی است که روی سکو ساخته شده است.

۳- سایر فضاهای شهری: همچنین دارای فضاهایی مانند بازارچه، بیمارستان، آب‌انبار، محل نگهداری علوفه، بنای کاخ‌مانند و میدان چوگان است.

به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت فضاهای ترسیم‌شده در نگاره «بزم شبانه در کاخ» با فضاهای مجموعه نصریه شامل فضای حکومتی (کاخ هشت‌بهشت، مطبخ‌خانه، حرمسرا)، مسجد، بیمارستان، مدرسه، آب‌انبار، برج

رابطه با ساختار معماری آن دوره، یکی از راه‌های شناخت آثار معماری این دوره، استفاده از اسناد تصویری از جمله نگاره‌ها است که با شناخت ویژگی‌های آنها می‌توان به اطلاعات مفیدی از معماری آن دوره دست یافت. لذا در مقاله حاضر سعی شد به درک فضای معماری تبریز (قرن ۹-۱۰ ه. ق.) با تأکید بر نگاره «بزم شبانه در کاخ» از شاهنامه طهماسبی، اوایل دوره صفوی پرداخته شود. لذا با بررسی و تحلیل ساختار فضای معماری نگاره شبی در کاخ، یافته‌های تحقیق را می‌توان به شرح زیر طبقه‌بندی کرد:

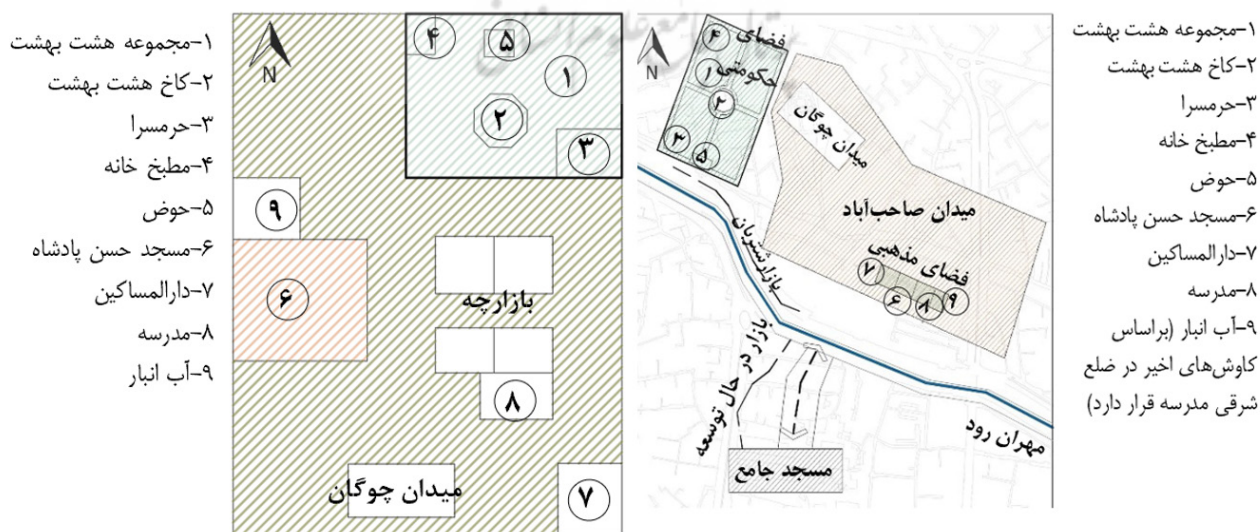
۱- فضای حکومتی: شامل کاخی با پلان هشت‌ضلعی که روی سکو ساخته شده و دارای ساختار چهارایوانی

کافی در مورد بناهای این مجموعه در متون تاریخی و سفرنامه‌ها، می‌توان از ساختار معماری و جزئیات و تزیینات به‌کاررفته در ترسیم بناهای نگاره، در شناخت و

(بنای رو به میدان، برای سکونت امیران و تماشای مراسم خاص)، میدان چوگان در تبریز قابل انطباق بوده است. با توجه به تخریب این مجموعه معماری و فقدان اطلاعات

جدول ۱. مقایسه تطبیقی فضاهای معماری و شهری مجموعه صاحب‌آباد تبریز با نگاره «بزم شبانه در کاخ». مأخذ: نگارندگان.

فضاها	مقایسه تطبیقی فضاهای معماری و شهری مجموعه صاحب‌آباد تبریز با نگاره «بزم شبانه در کاخ»
فضای حکومتی	<ul style="list-style-type: none"> • با توجه به توضیحات ذکرشده در رابطه با کاخ ترسیمی در نگاره و با استناد به یادداشت‌های تاجر ونیزی (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹) در رابطه با کاخ هشت‌بهشت مبنی بر وجود کاخی در مرکز باغ که بر روی صفه‌ای ساخته شده و دارای تزیینات کاشی‌کاری و تذهیب است، و همچنین با توجه به ساختار هشت‌ضلعی پلان کاخ ترسیمی در مینیاتور مطراچی می‌توان گفت کاخ هشت‌بهشت در میدان صاحب‌آباد با کاخ ترسیمی در مینیاتور شاهنامه شاه‌تیماسبی قابل انطباق است. • نکته قابل‌تأمل دیگر اشاره به چهارایوانی بودن کاخ هشت‌بهشت در یادداشت‌های تاجر ونیزی است (همان) که در این نگاره نیز ایوان فرعی روبروی درب اصلی است و وجود پنجره در ضلع بیرونی کاخ در نگاره «شبی در کاخ» نیز احتمالاً اشاره به برون‌گرا و چهارایوانی بودن کاخ دارد. • در مورد سایر بخش‌های باغ حکومتی توصیفات تاجر ونیزی (همان) و پژوهش‌های صورت‌گرفته در مورد میدان صاحب‌آباد دال بر وجود حرmsرا و مطبخ‌خانه در فضای حکومتی است.
فضای مذهبی	<ul style="list-style-type: none"> • تطبیق تزیینات به‌کاررفته در مسجد ترسیمی با توصیفات موجود در متون تاریخی در رابطه با تزیینات مسجد حسن‌پادشاه (سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹؛ کرلایی تبریزی، ۱۳۸۳؛ روملو، ۱۳۵۷؛ نادر میرزا، ۱۳۷۳) مبنی بر تزیینات پرکار گنبد کاشی‌کاری‌شده مؤید آن است که احتمال زیاد این مسجد، مسجد حسن‌پادشاه باشد. • نکته دیگر تشابهات گنبد ترسیمی مسجد در نگاره با گنبد‌های عهد تیموری که روی ساقه بلند ساخته می‌شدند است. چنین به نظر می‌رسد که مناره ترسیمی، مناره ضلع جنوب‌شرقی است که در نقاشی ترسیمی از مسجد حسن‌پادشاه در سفرنامه شاردن (Chardin, 1675) نیز این مناره نشان داده شده است.
سایر فضاهای شهری	با توجه به فضاهای موجود در نگاره «شبی در کاخ»، از جمله: بیمارستان، بازار، آب‌انبار و میدان چوگان، می‌توان گفت این فضاها با ساختار فضایی مجموعه صاحب‌آباد و توضیحات تاجر ونیزی، قابل تطبیق است.

تصویر ۱۰. راست: طرحواره ساختار فضاهای اصلی مجموعه صاحب‌آباد در دوره حکومت صفوی؛ چپ: پلان موقعیت فضاهای نگاره بزم شبانه در کاخ (۱۵۴۰م). مأخذ: نگارندگان.

بازآفرینی این مجموعه استفاده کرد.

پی نوشت‌ها

۱. یک مکتب دارای نقطه شروع، رشد، تکامل، اوج و نزول است. در معماری تبریز قرن ۶-۱۰ ه. ق. نیز شاهد این شروع، رشد، تکامل و نزول هستیم. اوج معماری آذربایجان بین قرن ۶ تا ۱۰ ه. ق. بوده است که از اواخر قرن ۶ ه. ق. شروع شده و در قرن ۷ و ۸ رشد و تکامل پیدا کرده و در قرن نه به اوج خود رسیده است. بعدها این مکتب مقدمه‌ای می‌شود برای شروع معماری عهد صفویه متأخر در ایران (مکتب اصفهان).
۲. با توجه به معنی واژه «عمارت» در لغتنامه‌های غیث‌اللغات و ناظم الاطبا به معنی آبادانی، نظیر ده، قصبه، شهر و جز آن، توصیفات صورت گرفته در باب «عمارت شنب غازان، عمارت مظفریه و عمارت نصریه» در کتاب *روضات الجنان* (بنگرید به کربلایی تبریزی، ۱۳۸۳)، واژه «عمارت» استفاده شده و در این کتاب نیز به مجموعه‌ای از بناهای معماری از جمله بناهای مذهبی و حکومتی در یک منطقه اشاره دارد که توسط حاکمان زمان خود برپا شده‌اند. بنابراین با توجه به معنی متعارف «عمارت» به معنی بنا و ساختمان در ادبیات فارسی امروز، در این مقاله برای درک بیشتر از واژه «مجموعه» به جای «عمارت» استفاده شده است.
۳. بنگرید به ذکاء، ۱۳۵۹.
۴. فضا یکی از مفاهیم اساسی معماری است که توسط کالبد محدود و در رابطه‌ای ادراکی بین فرد ادراک‌کننده و کالبد ادراک‌شونده محسوس می‌شود. در آثار معماری، ترکیب فضاها، ساختار فضایی را شکل می‌دهند که متشکل از روابط و کنش‌های درونی فضاهاست. ساختار فضایی، کیفیات ادراکی ویژه‌ای را سبب می‌شود که نقش بنیادی در تجربه و فهم اثر معماری دارد (دری و طلیسچی، ۱۳۹۶).
۵. با استناد به مقدمه کتاب «تاریخ جهانگشای جویی»، خواجه شمس‌الدین محمد جویی، وزیر اعظم هلاکوخان در ساحل شمالی مهران رود تبریز، باغ بزرگ زیبایی می‌سازد و عمارتی شاهانه در وسط آن بنا می‌نماید که بعدها معروف به باغ صاحب‌آباد می‌شود (کارنگ، ۱۳۷۴، ۱۶۰).

فهرست منابع

- آجورلو، بهرام. (۱۳۸۹). *درآمدی بر سبک معماری آذربایجان*. باغ نظر، (۱۴)، ۷-۳.
- بلیلان اصل، لیدا و دوستار، فهمیه. (۱۳۹۷). بررسی ویژگی‌های بصری نگاره تبریز از کتاب بیان منزل و گونه‌شناسی عناصر ساختاری آن در قرن دهم هجری. نگره، (۴۸)، ۳۶-۵۵.
- بلیلان اصل، لیدا. (۱۳۹۷). *دارالسلطنه تبریز، پایتخت ناشناخته مزارات ایران*. تبریز: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.
- بیکن، ادموند. (۱۳۷۶). *طراحی شهرها: تحول شکل شهر از آتن باستانی تا برازیلیای مدرن* (ترجمه فرزانه طاهری). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- حناچی، پیروز و نژادابراهیمی، احد. (۱۳۸۵). بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراچی براساس متون تاریخی. *هنرهای زیبا*، (۲۵)، ۳۵-۴۴.
- حیدرخانی، مریم. (۱۳۹۴). نقاشی ایرانی در مقام منبع تاریخ معماری ایران. *مطالعات معماری ایران*، (۷)، ۴-۱۵۱-۱۶۳.

- دری، علی و طلیسچی، غلامرضا. (۱۳۹۶). تبیین شفافیت ساختار فضایی معماری ایران در دوره صفویه. *شهر ایرانی اسلامی*، (۲۷)، ۴۱-۵۰.
- ذکاء، یحیی. (۱۳۶۸). *زمین لرزه‌های تبریز*. تهران: کتاب‌سرا.
- رایبسن، بزیل ویلیام. (۱۳۷۶). *هنر نگارگری ایران* (ترجمه یعقوب آژند). تهران: مولی.
- رهنورد، زهرا. (۱۳۹۸). *نگارگری: تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- روملو، حسن بیگ. (۱۳۵۷). *احسن التواریخ*. (به اهتمام عبدالحسین نوایی). تهران: بابک.
- سربابی، مینا؛ بلیلان اصل، لیدا و آجورلو، بهرام. (۱۳۹۹). بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در تبریز (براساس منابع تاریخی و بقایای معماری موجود). *هنرهای زیبا*، (۱)، ۲۵-۹۱-۱۰۴.
- سفرنامه‌های ونیزیان. (۱۳۴۹). *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*. (ترجمه منوچهر امیری). تهران: امیرکبیر.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۷). *فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی*. تهران: چهارطاق.
- شاد قزوینی، پریسا. (۱۳۸۲). بررسی پالت رنگ در ۵ نگاره از نگاره‌های شاهنامه شاه طهماسب. *جلوه هنر*، (۲۳)، ۱۴-۲۳.
- شاهنامه شاه‌تهماسبی. (۱۳۹۳). تهران: فرهنگستان هنر.
- طاووسی، محمود و درودگر، آمنه. (۱۳۹۰). چگونگی بازنمایی فضا و معماری در نگاره‌های هزار و یک شب مصور صنیع‌الملک. *نقش‌مایه*، (۷)، ۴-۷-۱۶.
- فروتن، منوچهر. (۱۳۸۴). درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران (دوره‌های ایلخانی و تیموری و اوایل صفوی، ۶۱۹-۹۹۵ ق / ۱۲۱۸-۱۵۸۷ م). *خیال*، (۱۳)، ۷۰-۸۳.
- فروتن، منوچهر. (۱۳۸۸). *چگونگی فهم فضای معماری ایران از نگاره‌های ایرانی (۱۰۰۰-۱۶۱۷ ق / ۱۵۹۱-۱۲۲۰ م)* (پایان‌نامه منتشرشده دکتری معماری). دانشکده معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران.
- فروتن، منوچهر. (۱۳۸۹). زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی. *هویت شهر*، (۶)، ۱۳۱-۱۴۲.
- فغفوری، رباب و بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۴). نمود معماری صفوی در نگارگری مکتب دوم تبریز. همایش بین‌المللی نوآوری و تحقیق در هنر و علوم انسانی. استانبول، مؤسسه سفیران فرهنگی مبین.
- قاسمی، حمیده. (۱۳۸۸). شاهنامه شاه طهماسب: شیوه صفحه آرایی. *کتاب ماه هنر*، (۱۳۳)، ۶۱-۶۵.
- کارنگ، عبدالعلی. (۱۳۷۴). *آثار باستانی آذربایجان: آثار و ابنیه تاریخی شهرستان تبریز*. تهران: انجمن آثار ملی و مفاخر

فرهنگی.

- کربلایی تبریزی، حافظ حسین. (۱۳۸۳). *روضات الجنان* (تصحیح جعفر سلطان القرائی). تبریز: ستوده.
- مطراقچی، نصح. (۱۳۷۹). *بیان منازل* (ترجمه و تعلیق رحیم رییس‌نیا). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ. (۱۳۹۴). *تاریخ تبریز* (ترجمه یعقوب آژند و عبدالعلی کارنگ). تبریز: آیدین.
- نادر میرزا. (۱۳۷۳). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز* (مقدمه و تصحیح و تحشیه غلامرضا طباطبایی مجد). تبریز: ستوده.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله
سرایی، مینا و بلیان اصل و لیدا. (۱۴۰۱). خوانش ساختار فضایی ارسن صاحب‌آباد تبریز از نگاره «بزم شبانه در کاخ». *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۰(۳۸)، ۵۵-۶۶.

DOI:10.22034/JACO.2022.366374.1270

URL: http://www.jaco-sj.com/article_163850.html

